

ГОНЧАРЕНКО О.М.

ГОЛОКОСТ НА КИЇВЩИНІ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

Однією з малодосліджених проблем Другої світової війни є геноцид єврейського населення, що проводився окупантами в усіх без винятку окупованих областях України. Незважаючи на очевидні злочинні дії нацистів, засудження їх післявоєнними судовими процесами, відповідний напрямок досліджень в українській історіографії був відсутнім. Лише з 90-х рр. ХХ ст. з'являються праці з історії Голокосту. У цих умовах важливим є вивчення джерелознавчих аспектів теми, адже від рівня використаних архівних матеріалів та опублікованих документів залежить якість проведених досліджень.

В сучасній вітчизняній історіографії Голокосту відомі роботи, предметом яких є аналіз документів архівів України. Ф.Левітас одним з перших присвятив своє дослідження аналізу матеріалів українських архівів¹. Автор, використавши матеріали центральних та окремих регіональних архівів України, проаналізував окремі проблеми Голокосту. Важливими є джерелознавчі дослідження Ф.Винокурової, яка вивчає проблеми Голокосту на Вінниччині². Предметом досліджень є відповідні документи, що знаходяться у Дніпропетровському архіві³. Ф.Винокурова захистила першу в Україні кандидатську дисертацію, предметом якої є архівні матеріали Вінниччини періоду нацистської окупації⁴.

Незважаючи на очевидний прогрес у вивченні проблем Голокосту в Україні, відповідні події в окремих регіонах, зокрема на Київщині, залишаються недослідженими. Враховуючи це, завданням даної статті є аналіз наявних архівних документів й опублікованих матеріалів, що є основою для вивчення історії Голокосту на території Київщини.

В першу чергу, автор зосередив свою увагу на опрацюванні архівних документів. Основний емпіричний масив документів становлять архівні документи з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі - ЦДАГОУ), Центрального державного архіву вищих органів влади і державного управління України (далі - ЦДАВОУ), Державного архіву Служби Безпеки України (далі - ДА СБУ), Державного архіву Київської області (далі - ДАКО). Більшість із них становлять документи радянського походження, що містять відомості про окупаційну політику, настрої населення, особливості розвитку партизанського і підпільного опору. Цю групу архівних матеріалів можна умовно поділити на три підгрупи: це матеріали, що вийшли з надр партійних органів або стосуються їх діяльності; державних органів та установ УРСР та СРСР; органів спеціального призначення - НКВС, МДБ та СМЕРШу.

У ЦДАГОУ до таких належать матеріали фонду 1 "ЦК КПУ". В основі цих документів лежать повідомлення радянських та партійних органів про геноцид українського та єврейського цивільного населення на окупованих територіях. У більшості матеріалів фонду жертви нацистів не поділяються за національною ознакою, проте аналіз документів дозволяє простежити

еволюцію нацистської політики щодо українців та однозначну позицію щодо євреїв України. У матеріалах фонду містяться окремі документи, що безпосередньо стосуються геноциду єврейського населення. Частина матеріалів висвітлює організаційно-правові аспекти діяльності окупаційних відомств, структур вермахту, органів управління рейхскомісаріату “Україна” щодо євреїв.

У фонді 57 “Колекція документів з історії Комуністичної партії України в період Великої Вітчизняної війни” знаходяться матеріали про кількісні втрати цивільного населення Київщини, особливості окупаційної політики щодо різних категорій цивільного населення. У фонді містяться матеріали, що стосуються багатьох сторін діяльності органів влади рейхскомісаріату “Україна”, їх компетенцію та конкретні заходи геноциду євреїв. Окремі матеріали фонду стосуються території окупованої Київської області.

Особливості становлення радянського руху Опору та участі у ньому євреїв висвітлені у матеріалах фонду 7 “Ленинский Коммунистический союз молодежи Украины. Центральный Комитет”, фонд 62 “Український штаб партизанського руху”, фонд 130 “Партизанские отряды Советской Украины периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.”, фонд 166 “Комиссия по истории Великой Отечественной войны при Академии Наук УССР”. Матеріали фондів усувають стереотип щодо відсутності участі євреїв у радянському русі опору на Київщині.

У ЦДАВОУ до матеріалів радянського походження належать матеріали фонду 4620 “Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни”. У матеріалах фонду містяться відомості про окупаційну політику, настрої населення України, описи звірств нацистів стосовно євреїв. У фонді знаходяться матеріали, що розкривають нормативно-правове забезпечення “нового порядку” в Україні, структуру та компетенцію окупаційних органів влади рейхскомісаріату “Україна”. Частина матеріалів стосується подій, що відбувалися на території окупованої нацистами Київської області.

У ДАКО такого роду документи зберігаються у фонді Р-4758 “Коллекция хронологических справок о временной немецко-фашистской оккупации населенных пунктов Киевской области”. Їх використання дозволяє проаналізувати втрати серед євреїв, оскільки в частині матеріалів присутня пряма вказівка на національну приналежність жертв окупантів. У матеріалах фонду Р-880 “Надзвичайна Державна комісія по виявленню злочинів німецько-фашистських окупантів по Київській області” виділені окремі фрагменти теми, пов’язані із становищем євреїв в роки окупації та їх кількісними втратами. Фонд 4 “Документальные материалы о подпольно-партизанской деятельности в период временной немецко-фашистской оккупации Киевской области” містить матеріали про злочини окупантів проти цивільного населення, а також участь євреїв у русі опору.

У ДА СБУ існує фонд 79 “Управление МГБ в Киевской области”. Він містить доповідні записки про вчинені нацистами звірства в районах Київської області, складені відповідальними працівниками радянських спецслужб. Документи фонду дозволяють з’ясувати форми та методи “остаточного розв’язання” єврейського питання у регіоні.

Фонд 6 "Архівно-кримінальні справи на реабілітованих громадян" та фонд 5 "Архівно-кримінальні справи" становлять особливу і найціннішу групу архівних матеріалів, оскільки в них містяться дані про особливості формування окупаційних органів влади, їх учасників, які у деяких випадках брали участь в акціях знищення мирного населення, в тому числі і єврейського. Агентурні дані, свідчення очевидців тих подій, що відбувались у містах області, матеріали допитів українських колаборантів дозволяють відтворити значну кількість епізодів, пов'язаних із знищенням єврейського населення Київщини. У багатьох випадках ці особи не брали прямої участі в розстрілах, але з причин виконання посадових обов'язків були присутніми при акціях німецьких каральних підрозділів, брали участь у збиранні, розподілі та реалізації майна жертв. Ця група матеріалів містить відомості про осіб, які зраджували, і тих, хто, навпаки, рятував євреїв, що переховувались від переслідування органів окупаційної влади. Саме на основі цих матеріалів можна розглянути такі проблеми нацистського окупаційного режиму: причини колаборації частини місцевого населення, ступінь поширення антисемітизму серед різних груп суспільства, вплив україно-єврейських стосунків та політики сталінського режиму на моделі поведінки окремих соціальних груп.

При використанні зазначених фондів радянських спецслужб необхідно враховувати особливості юридичних і морально-психологічних процедур, що застосовувались під час слідства щодо частини осіб, які співпрацювали з окупантами, а також членів їх сімей. Тому факти, отримані зі справ фондів, потрібно перевіряти на основі даних інших матеріалів радянського, а також німецького походження, залучати опубліковані спогади очевидців та учасників подій. Відповідна методологія комплексного історичного дослідження здатна відтворити об'єктивну картину подій, що вивчається. Свідчення колаборантів є надзвичайно важливим джерелом, адже вони разом з цими органами, а також з польовою жапдармерією орте-та фельдкомендатур брали участь у розстрілах. Характерно, що всі матеріали цих кримінальних справ чітко ідентифікують національну приналежність жертв, а в багатьох випадках називають конкретні цифри розстріляних.

Матеріали архівно-кримінальних справ відносяться до різних хронологічних меж, зокрема необхідно виділити періоди: 1943-1944 рр. (розгляд справ одразу після визволення території області), 1945-1946 рр. (справи на колишніх поліцаїв, які потрапили до Червоної армії в ході мобілізаційних заходів, а після демобілізації були заарештовані), 1947-1949 рр. (справи на громадян, що мешкали на території області, але з різних причин не були заарештовані у попередні періоди), 1950-1962 рр. (справи на громадян, які переховувались від правосуддя). Кваліфікація слідчих, які проводили кримінально-процесуальні дії, мала різний рівень. Справи 1950-1962 рр. розглядалися більш компетентними спеціалістами.

Для критичного аналізу джерел та співставлення отриманих результатів з іншими даними необхідно опрацьовувати такі документи архівно-кримінальних справ, як постанови про затримання та арешт, анкети заарештованих, протоколи допитів затриманих, заарештованих, обвинувачених, свідків, членів сімей зрадників Батьківщини, протоколи очних

ставок між обвинуваченими та свідками, витяги з протоколів допитів на засуджених осіб, протоколи засідань військових трибуналів, звинувачувальні висновки, тексти вироків, протоколи огляду місць подій, довідки про розшукові дії, оглядові довідки та висновки по архівно-кримінальних справах, речові докази.

Значне місце у джерельній базі архівів України посідають матеріали німецького походження, а також документи окупаційних органів влади.

У ЦДАГОУ знаходяться матеріали фонду 57 *“Колекція документів з історії Комуністичної партії України в період Великої Вітчизняної війни”*. Серед матеріалів цього фонду відомі директиви, розпорядження та накази німецького командування, донесення поліції, служби безпеки та СД про становище на окупованій території УРСР, в тому числі у Київській області.

Серед матеріалів ЦДАВОУ важливе місце посідають фонд *“КМФ-8”*, фонд 3206 *“Рейхскомиссариат Украины”*, фонд 3676 *“Штаб імперського керівника /Рейхслейтер/ Розенберга для окупованих східних областей, м.м. Берлін, Київ”*. Це особливе коло архівних джерел, оскільки у розпорядженнях та наказах рейхсміністра закладено організаційно-правову базу, на основі якої функціонувала окупаційна адміністрація, регламентувалась діяльність каральних органів, уповноважених на винищення євреїв. У фондах зібрано документи німецьких адміністративних установ, які можна використати для характеристики *“нового порядку”*, проаналізувати політико-правові аспекти та нормативно-правове забезпечення політики Голокосту.

У ДАКО документи цієї групи зберігаються у порівняно невеликих за обсягом фондах Р-2003 *“Макарівська районна управа Київської області”*, Р-2107 *“Богуславська районна управа Київської області”*, Р-2031 *“Розпорядження рейхскомісара і генерал-комісара”*, Р-2225 *“Білоцерківська міська управа Київської області”*, Р-2326 *“Васильківська райуправа Київської області”*, Р-2356 *“Київська міська управа”*, Р-2412 *“Архів-музей переходного періода”*, Р-2539 *“Переяславська райуправа Київської області”*, Р-2418 *“Баршівська районна управа”*.

Матеріали фондів конкретизують репресивні заходи окупаційної адміністрації. Значна частина матеріалів стосується пограбування майна, яке належало розстріляним євреям, а також спроб окупантів налагодити співпрацю з місцевим населенням. Використання архівних фондів, які пов'язані з діяльністю місцевих органів управління у Києві в перші місяці окупації, пояснюється кількома обставинами.

По-перше, на початковому етапі формування окупаційних органів влади міська управа Києва виступала координуючим органом, який керував процесом створення аналогічних органів влади у районах та містах області. Частина керівників міських та районних управ області, створених у вересні-жовтні 1941 р., отримувала відповідні повноваження від службовців Київської міської управи. Разом з тим, у процесі виконання своїх службових обов'язків частина українських колаборантів переходила на інші посади в органах влади, що діяли на території області.

По-друге, частина документів Київської міської управи стосується планів щодо розшуку втікачів, які після розстрілів у Бабиному Яру переховувались на території області.

Загалом, архівні документи, виявлені й проаналізовані автором, є різними за походженням, евристичним потенціалом, ступенем вірогідності, об'єктивності й повноти висвітлення різних аспектів проблеми.

Важливу групу джерел становлять документальні збірники, зібрані, але не видані в радянський період. Перші спроби збору та публікації документів про знищення єврейського населення в Україні та на території Київщини були здійснені у 1942-1948 рр. Відомості про нацистський геноцид єврейського населення України містились в заявах Радянського уряду, зокрема в нотах народного комісаріату закордонних справ СРСР⁵. Відомості про знищення єврейського населення містяться у повідомленнях Державної комісії зі встановлення злочинів німецько-фашистських окупантів⁶. У 1942-1943 рр. членами Української республіканської Надзвичайної Комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів А.К.Буцьком та Н.М.Стаднійчуком зібрано документи про окупаційний режим на території Київщини⁷. Окремі матеріали в них стосувались політики нацистів щодо мирного єврейського населення. Член Надзвичайної Комісії Балковий готував збірник документів про знищення радянської інтелігенції, в тому числі і євреїв⁸. Названі збірники документальних матеріалів відіграють важливу роль в розумінні процесів, що проходили на окупованій території Київщини, але з суто політичних міркувань вони не були опубліковані і стали доступними дослідникам лише в сучасний період.

Наступну важливу групу джерел становлять документальні збірники, зокрема про окупаційний режим на Київщині⁹. Незважаючи на тенденційність та однобічність підбору матеріалів, збірник має пізнавальну і наукову цінність. Проте та частина матеріалів, яка стосувалась геноциду євреїв, не була використана при написанні конкретних історичних досліджень. Таким чином, і в радянський період існувала певна доступна джерелознавча база, яка з ідеологічних мотивів залишалась невикористаною вітчизняними науковцями. У 1995 р. видано важливі документи, які безпосередньо стосувались подій на Київщині¹⁰. Оригінали документів зберігаються в архіві ФСБ РФ, а тому евристичну цінність збірника для вивчення нацистського геноциду щодо мирного населення Київщини переоцінити справді важко.

Проблему участі громадян єврейської національності у діючих частинах Червоної армії висвітлюють списки радянських громадян, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, в партизанських загонах і підпіллі, що опубліковані у Київській обласній Книзі Пам'яті України¹¹. Ці матеріали сприяють подоланню існуючого міфу про відсутність внеску євреїв у Перемогу над нацистською Німеччиною. Зіставлення списків солдатів та офіцерів Червоної армії зі списками жертв нацистів показує те, що у той час, коли єврейська молодь перебувала на фронтах, окупанти знищували їх сім'ї, які склалися переважно з дітей, жінок та чоловіків непризовного віку.

Окрему групу матеріалів, пов'язаних зі знищенням єврейського населення Київщини, становлять документи, видані О.Кругловим¹². Це переклади з оригінальних документів нацистських каральних структур, які здійснювали розстріли євреїв. Оприлюднені матеріали засвідчують безпосередню участь підрозділів вермахту в реалізації політики Голокосту. В

інших документах йдеться про такі явища, як колаборація, реакція цивільного населення на акції знищення, участь приречених на знищення євреїв у стихійному опорі та радянському русі Опору. Їх цінність полягає в тому, що вони містять конкретні прізвиська виконавців акцій знищення, описи розстрілів.

Змістовний збірник документів, які дозволяють реконструювати події, пов'язані з політикою Голокосту на території Київщини, підготував російський дослідник Ф.Свердлов¹³. Автором використано документи російських військових архівів, які були складені представниками підрозділів Червоної армії відразу після визволення території області. Зазначимо, що акти про злочини нацистів були засвідчені особовим складом радянських військових частин, які визволяли окуповані райони Київщини. В цих матеріалах зафіксовані свідчення, які дозволяють відтворити кількісні й хронологічні параметри проблеми.

Завдяки діяльності науковців ізраїльського Інституту Яд Ва-Шем видано збірник документів про політику Голокосту в Україні. Частина матеріалів стосується території Київщини¹⁴.

Окрему групу джерел становлять опубліковані свідчення очевидців подій. Ці матеріали доповнюють характеристику подій, що вивчаються, і допомагають зрозуміти такі складні явища нацистського окупаційного режиму, як співпраця окремих представників українського та інших народів з ворогом, вплив на внутрішньополітичну ситуацію, яка проявилась на окупованих територіях у перші місяці війни внаслідок попередньої політики сталінського режиму. У спогадах також містяться згадки про тотальні репресії нацистської окупаційної адміністрації щодо мирного населення.

При зіставленні цих матеріалів з документами архівів та іншими джерелами існує можливість точної реконструкції подій. З-поміж цього комплексу мемуарної літератури виділимо спогади представників української інтелігенції, які з різних причин, в тому числі й цілком свідомої та добровільної відмови від евакуації, перебували на окупованій території України.

До праць такого характеру належать опубліковані спогади Ф.Пігідо-Правобережного¹⁵. Їх пізнавальна цінність полягає в тому, що автор перебував на окупованій Київщині і описав особливості евакуації радянських установ та громадян, початковий період окупації, настрої місцевого населення. Незважаючи на значний суб'єктивізм, пов'язаний з антирадянською позицією автора, його оцінки в цілому заслуговують на увагу, дозволяючи розглянути реакцію цивільного населення на окупацію України, з'ясувати причини антикомуністичних настроїв частини суспільства, а також поступову зміну його позиції щодо окупантів, що спричинило розгортання радянського руху Опору. Ця книга подає відмінні від радянських джерел цього типу дані й тлумачення історичних фактів, висвітлює окремі аспекти окупаційного режиму, вивчення яких уникали радянські вчені.

Опубліковані спогади киян, що були учасниками війни, присвячені участі євреїв у Червоній армії¹⁶. Вони сприяють деконструкції існуючого стереотипу про відсутність безпосередньої участі єврейського населення України у боях з німецькою армією на фронтах Другої світової війни у різні її періоди.

Частина публікацій документальних матеріалів стосується трагедії Бабиного Яру¹⁷. В працях, присвячених українцям-праведникам, містяться факти участі українського населення Київщини в порятунку євреїв¹⁸.

Одним із напрямів вивчення історії Голокосту в Україні є публікація свідчень очевидців подій трагедії. Зібрані Б.Забарко матеріали є надзвичайно важливими, адже вони містять комплекс свідчень як очевидців, так і учасників трагедії. Опубліковані в збірнику матеріали розкривають проблему регіональних особливостей Голокосту, зокрема на Київщині¹⁹.

У 1993 р. вийшла друком *“Неизвестная черная книга”*, в якій зібрано свідчення очевидців масового винищення цивільного населення на території СРСР за ненадрукованими матеріалами, що зберігалися в архівах ЄАК²⁰. Частина матеріалів стосується подій, що відбувались на окупованій Київщині²¹.

Окремим сегментом джерельної бази є окупаційна періодична преса, яка займає важливе місце у висвітленні проблеми геноциду єврейського населення Київщини. Автором опрацьовано змістовну частину усіх газет, що друкувались на окупованій Київщині: *“Рідна нива”*, *“Уманський голос”*, *“Дзвін”*, *“Дзвін волі”*, *“Таращанські вісті”*, *“Переяславські вісті”*, *“Васильківські вісті”*.

Окупаційна преса містить значну кількість матеріалів, які дозволяють простежити повсякденне життя цивільного населення окупованої території Київщини, причини та мотиви формування колаборації. Характерно, що практично всі статті об'єднані антисемітською тематикою, спрямованою на пропагування теорії так званого “юдо-більшовизму”, яка в умовах окупації отримала назву “жидо-більшовизму”. Незважаючи на відсутність фактів публікації в пресі наказів окупаційної влади про знищення єврейського населення, частина матеріалів характеризує правове становище відповідної категорії населення, зокрема перебування у гетто. В окремих газетах є відомості про євреїв - утікачів, страти євреїв-учасників руху Опору, конфіскацію та розподіл власності розстріляних і евакуйованих громадян.

Досить помітним явищем в археографії даної теми стала поява першої книги 5-томного проекту, присвяченого проблемі Бабиного Яру. Окрім документів, що опубліковані вперше, книга містить також джерелознавчі й концептуальні напрацювання, що стосуються сфери міжетнічних відносин в Україні²².

Надзвичайно важливим для розуміння процесів, що відбулись на окупованій Київщині, є збірник документів радянських спецслужб. Упорядники видання публікують документи, виявлені у фондах ДА СБУ, ДА МВС України, ЦДАГОУ та Архіву Міністерства оборони Російської Федерації. Опубліковані матеріали висвітлюють маловідомі сторінки історії України періоду Другої світової війни, зокрема реакцію місцевого населення щодо окупаційного режиму, репресії нацистів, поширення антисемітизму в українському суспільстві²³.

Таким чином, аналіз архівних та опублікованих документів, що мають відношення до політики Голокосту на Київщині, дозволяє класифікувати джерела за принципом їх фондоутворення та походженням. Основні їх групи становлять: 1) архівні документи; 2) збірники документів і матеріалів; 3)

опубліковані свідчення очевидців подій; 4) періодичні видання. Комплекс опрацьованих архівних та опублікованих джерел за темою дозволяє забезпечити ґрунтовну емпіричну базу для вирішення основних завдань майбутніх досліджень з історії Голокосту, що відбувалась на території окупованої Київщини.

¹Левитас Ф. Холокост на Україні (по материалам украинских архивов) // Проблемы Холокоста: научный журнал. - Вып.1. - Запорожье: Премьер, 2002. - 200 с. - С.71-90.

²Винокурова Ф. Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - К.: Сфера, 2005. - 220 с. - С.156-164.

³Фаримец А. Документы Государственного архива Днепропетровской области как источник по истории Холокоста в Днепропетровском регионе // Проблемы истории Голокоста: научный журнал. - Вып. II. - Днепропетровск: Центр "Ткума" - Запорожжя: Прем'єр, 2005. - 224 с. - С.116-132.

⁴Винокурова Ф. Фонди державних архівів Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941-1944 рр. Автореферат дис. ... канд. істор. наук. - К., 2003. - 19 с.

⁵Центральный державний архів вищих органів влади і органів державного управління України. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.233. - 67 арк.

⁶Там само. - Ф.337. - Оп.5. - Спр.13. - 102 арк.

⁷Там само. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.284. - 233 арк.

⁸Там само. - Спр.285. - 144 арк.

⁹Київщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Сборник документов / Составители Ф.И.Ильин, М.А.Коломойский, О.С.Кременчугская-Мурат, В.С.Левин, П.М.Овчаренко, Я.Г.Панин / Под редакцией П.Т.Тронько. - К.: Киевское областное книжно-газетное издательство, 1963. - 735 с.

¹⁰Київський процес: Документи та матеріали / А.Авраменко (упоряд.); С.Головко (голов. ред.). - К.: Либідь, 1995. - 204 с.

¹¹Книга Пам'яті України. Київська область: У 7 т. - К.: Молодь, 1996. - Т.6. - 752 с.

¹²Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах / Сост. А.Круглов. - К.: Ин-т иудаики, 2002. - 486 с. (Б-ка Ін-ту Юдаїки).

¹³Документы обвиняют. Холокост: свидетельства Красной Армии / Сост. Ф.Д.Свердлов. - М.: НПП "Холокост", 1996. - 131 с.

¹⁴Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944). Сборник документов и материалов / Редактор И.Арад. - Иерусалим: Яд-Вашем, 1992. - 424 с.

¹⁵Пігідо-Правобережний Ф. "Велика Вітчизняна війна" [Спогади та роздуми очевидця]. - К.: Смолоскип, 2002. - 288 с.

¹⁶Расскажи сыну своему... Воспоминания киевлян-ветеранов Великой Отечественной войны. - К.: Еврейский совет Украины, 1998. - 384 с., ил.

¹⁷Память Бабьего Яра: Воспоминания. Документы / Автор-сост. И.М.Левитас. - К.: Еврейский совет Украины, 2001. - 256 с., ил.

¹⁸Левитас И.М. Праведники Бабьего Яра. - К.: Еврейский совет Украины, 2001. - 256 с., ил.

¹⁹Живыми остались только мы: Свидетельства и документы / Д-р Б.Забарко, ред.-сост., авт. предисл. и коммент. - К.: Задруга, 2000. - 578 с.

²⁰Там же.

²¹Советские евреи пишут Илье Еренбургу. 1943-1966 / Ред. М.Альтшулер, И.Арад, Ш.Краковский. - Иерусалим: PRISMA-PRESS, 1993. - 539 с.

²²Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: В 5 кн. / Общественный комитет по увековечению памяти жертв Бабьего Яра и др. - К.: Внешторгиздат, 2004. Кн.1: Историческая топография. Хронология событий / сост. Т.Естафьева, В.Насхманович. - 2004. - С.547-593.

²³Київ у дні нацистської навали (За документами радянських спецслужб) / Упор. Т.В.Вронська, А.В.Кентій, С.А.Кокін, О.С.Лисенко, Г.В.Смирнов. - Київ-Львів, 2004. - 526 с.